

יצירתו הפייטנית של יעקב בר דונש

יוסף טובי

מבוא

עולמם הרוחני של יהודי צפון-אפריקה במאות השביעית עד הי"ב היה מושגת על מסורותיהם של חכמי ארץ ישראל ושל גאוני ככל! באשר לתפילה, נראה שנהגו במנהגי ארץ-ישראל, כפי העולה מאיגרת רב פירקוי בן באבוי, תלמיד תלמידו של רב יהודאי גאון, שנשלחה אל קהילה יהודית בצפון-אפריקה בסוף המאה השמינית או בראשית המאה התשיעית, ובה הוא מכהה בנמעניו על שהם נוהגים במנהגים אלה, שכן הם מנהגי שמד:

[...] שמענו שבאו אצלכם תלמידים מן ישיבה ומהן שהם שכני בארץ ישראל ולמדו מנהג ארץ ישראל ובעונותינו גזר שמד ונסתלקה ישיבה מארץ ישראל [...] וכן אמר מר יהודאי ז"ל שגזרו שמד על בני ישראל שלא יקראו קריית שמע ולא יתפללו והיו מניחין אותן להיכנס שחרית בשבת לומר ולזמר מעמדות והיו אומרים בשחרית מעמד וקדוש ושמע בגניבה והיו עושיין דברין הללו באונס. ועכשו שכילה קבה"ו מלכות אדום ובטלו גזירותיה ובאו ישמעאלים והניחום לעסוק בתורה ולקרות קירית (!) שמע ולהתפלל ועכשו אסור לומר דבר אלא כתיקון חכמים.²

אין בידינו לקבוע באיזו מידה קיבלו בני צפון-אפריקה את תוכחת התלמיד הבבלי, אך נראה שלפחות במאה העשירית חיו במגרב פייטנים עברים שכתבו שירה בעלת ייעוד ליטורגי בסגנון הפיוט הקדום. רוב יצירת הפייטנים הללו נשתקעה, משום ששירת הקודש הספרדית כבשה כיבוש מוחלט את בתי-הכנסת של יהודי צפון-אפריקה, במיוחד פיוטי ר' יצחק אבן-גיאת ור' משה אבן-עזרא. כל שנותר הוא סך מועט של פיוטים — שנשתמרו כולם בכתבי הגניזה — משל ארבעה פייטנים: יהודה אבן-

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — בסוף המאמר. תודתי נתונה למו"ר פרופ' עזרא פליישר, על שהואיל לקרוא את המאמר קודם פרסומו ועל שהסיר מכשוליו ויישר מעקשיו בהארותיו המאלפות ובהערותיו המחכימות שרבות מהן שולבו במאמר. אף על פי כן, כל הכתוב להלן הוא על אחריותי בלבד.

- 1 ראה: הירשברג, א, עמ' 227; בן-ששון, בני המגרב; דנציג.
- 2 ראה: הירשברג, א, עמ' 227. לנוסח מלא של הדברים ראה: גינצבורג, עמ' 544 ואילך; לרין, עמ' 400-398; וראה לאחורונה: שפיגל, ותיקון הנוסח בעמ' רמה.

קוריש, יעקב בר דונש בר עקיבא, אדונים בר נסים הלוי ואלעזר בר אהרן פאסי, שפוט שלו מסוג ה'שבח' פורסם בידי מרמרשטיין.³ מן הסתם יש להניח, כי בכתבי הגניזה ובמקורות אחרים נשתמרו חיבורים אחרים מיצירתם של פייטני צפון-אפריקה, אלא שאין בידינו לזהותם. יצויין, כי כמעט דבר לא נותר מן היצירות הללו בקבצים הנדפסים או כתובי-היד של יהודי צפון-אפריקה במאות השנים האחרונות.⁴

להלן נדון בפייטן יעקב בר דונש בר עקיבא. זמנו ומקומו אינם ידועים, ורק על דרך ההשערה קבע שירמן לגביו: 'כנראה מצפון אפריקה. חי אולי במאה העשירית'. בהסתמכו על כך שהשם דונש מצוי במאה העשירית בקרב יהודי אפריקה הצפונית-המערבית.⁵ אך לדעת עזרא פליישר, אין להקדימו למחצית הראשונה של המאה הי"א, וגם ציון שם אביו 'דונש' אין בו כדי לקבוע באופן חד-משמעי את מקומו. שמו של הפייטן עלה במחקר לראשונה רק בשנת תרצ"ז בידי דודזון, בפירסום שני קטעים מיצירתו. פיוט נוסף נדפס בידי שירמן.⁶ פיוט אחר — מסוג הקינה — שפירסמו רצהבי בלא זיהוי שם מחברו, על-פי קובץ פיוטים וקניות, כתובי-יד שנעתק בצפון-אפריקה במאה הי"ח, וזוהה בידי פליישר.⁷ קטעים נוספים וזהו במפעל לחקר הגניזה בראשות עזרא פליישר. ועוד פיוט וזהה על ידי באוסף אדלר שבבית-המדרש לרבנים בניו יורק, והוא מובא בשלמותו להלן. מפיוטי יעקב בר דונש עולה, כי דברי פירקוי בן באבוי לא עשו רושם במקומו ובזמנו של פייטן זה וכי המשיכו לומר שם פיוטים: זאת במיוחד על-פי קדושת י"ח שלו, שבה מתפייטים גם פסוקי קריאת שמע (ראה להלן).

א. קרובת י"ח לתשעה באב

חסרה בתחילתה. והמילים הראשונות, במה שלפנינו: [כ]ה זה יום / בו יגדל המספד כהליל היה ליום'. הפיוט בנוי על-פי המתכונת המקובלת של קרובות י"ח הארץ-ישראליות לתשעה באב, כפי שהיא גם מיוצגת בקרובות ר' אלעזר הקילירי לתשעה באב, ויש להניח שהיו לנגד עיניו. כתב-היד היחיד שבו נעתק הפיוט — H. 15/135 — יש בו רק 14 חטיבות, כנגד 14 הברכות הראשונות של תפילת העמידה,

3 ראה: מרמרשטיין, עמ' 411, והערת דודזון לקביעת שמו הנכון של הפייטן. פרופ' פליישר, שהפנה תשומת לבי לפייטן זה, מעריך כי גם הוא היה בן המאה הי"א. לא כללנו ברשימה קצרה זו את הפייטן שלמה בן יהודה אלפאסי גאון ישיבת ארץ-ישראל (1025-1051), שכן ככל הנראה עיקר יצירתו נכתבה במזרח. על כל פנים יצירתו רבת הקף ורבת אנפין ויש לדון בה במחקר מיוחד. ומה שמנה בן-ששון, חברה, עמ' 33, את יוסף חזן בן יעקב קלעי בין פייטני צפון-אפריקה במאה העשירית-הי"א אינו כן, והרי הוא ככל הנראה בן המאה הי"ג-הי"ד שמוצאו בספרד ופועלו בכיזאנטיון. פיוטיו כוננו בידי ויינברגר, ודברים חשובים עליו כתב פליישר, היוצרות, עמ' 508-510; פליישר, שירתנו, עמ' 182-192, 218-220.

4 ראה לכל זה: בן-ששון, חברה, עמ' 125-126.

5 המובאה — ראה: שירמן, עמ' 42. על השם דונש — ראה: אלוני, דונש ואדונים.

6 יצירותיו — ראה (בהתאמה): דודזון, עמ' 7-14; שירמן, עמ' 42-45.

7 ראה: רצהבי, עמ' 53-56. תודתי לפרופ' עזרא פליישר שהודיעני על כך.

למן 'מגן אברהם' עד 'בונה ירושלים'. היה קרוב להניח שבזה נשלם הפיוט, שכן כמקובל בפיוט הקדום נתחברו לתשעה באב קרובות י"ד, משום שבכרכה הארבע-עשרה נאמרו הקינות לתשעה באב ושם הושלם הפיוט. אכן בסוף כתב-היד הנ"ל רשם המעתיק 'סליחה', המכוונת לפיוטי קינות מעניינו שליוס.⁸ כך נהג הקילירי בארבע קרובות שכתב לתשעה באב, שהן קרובות י"ד, אף שחיבר שני פיוטי השלמה בני ארבע חטיבות כל אחד כתיקון פיוטי לארבע הברכות האחרונות. אולם יש בידינו גם קרובה חמישית לתשעה באב מעטו של הקילירי והיא קרובת י"ח שלמה, אף שחרוזות המשנה של ארבע החטיבות האחרונות לקוחות מאחת ההשלמות שלו לקרובות הי"ד — 'אתה אלי אתה'.⁹

יעקב בר דונש גם הוא בנה פיוטו זה כקרובת י"ח שלמה, אף שכאמור לא נשתמרו בכתב-היד ארבע החטיבות האחרונות. שלמות הקרובה מוכחת מכך שהפייטן חתם שמו 'יעקב בן דונש בן עק' במה שמצוי לפנינו, ואין ספק שהמשך חתימת השם עקן[יבא] בא ארבע החטיבות האחרונות. הדבר עולה גם מן הפסוק בירמיהו ד:לא, המשמש כפסוק מסגרת בראשי החטיבות: 'כי קול כחולָה שמעתי צרה כמבכירה קול כת-ציון תתיפח תפרש כפיה אוי נא לי כי עיפה נפשי להרגים'. התבות הראשונות, 'כי קול', עד 'נא לי', באות במה שלפנינו (המילים 'בת-ציון' באות יחד בראש החטיבה המכוונת לברכת 'רופא'), וברור לגמרי שארבע התבות האחרות באו בראשי החטיבות האחרונות שלפיוט, שאינן לפנינו.

אפשר היה להניח, שכמנהג ארץ-ישראל לא נהגו לומר במקומו של יעקב בר דונש את ברכת 'מצמיח קרן ישועה', שעל כן נראה על-פי השלמת הפסוק הנ"ל שהיו רק ארבע חטיבות נוספות לאחר ברכת 'בונה ירושלים' ולא חמש. אך כבר העיר על כך פליישר, כי פייטנים מאוחרים נהגו לכתוב פיוטיהם על-פי דגמים ארץ-ישראליים קדומים התואמים את נוסח התפילה ומבנה התפילה של ארץ-ישראל, תוך כדי התעלמות מן הנוסח הבבלי הפשוט.¹⁰ מצד אחר, עומדת בפנינו עדות רב פירקוי בן באבוי בעניין התפשטותם של מנהגי ארץ-ישראל בצפון-אפריקה. פליישר מציין זיקה אחרת של קרובת יעקב בר דונש למנהג ארץ-ישראל, והיא העדר הציון לקדושה, בעוד שבמנהג בבל נאמרה קדושה גם בשחרית של תשעה באב. בין כך ובין כך נשארה השאלה במקומה ומצפה לפתרונה.

כמו בקרובות הקילירי כך בקרובת יעקב בר דונש, החטיבות מקהלתיות. כלומר כל

8 על כינויין של הקינות בשם סליחות בכתב-היד עמד כבר: פליישר, אבן אביתור, עמ' 510. יצויין כי לאחר ברכת 'חנן ומרבה לסלות' רשם המעתיק 'סליחות', והוא על-פי מנהג גאוני בבל — רב עמרם. רב סעדיה ורב פלטי — לומר סליחות בתשעה באב לאחר הברכה השישית בעמידה ולא קינות לאחר הברכה הי"ד. ראה דברי אסף: סעדיה, סידור, עמ' שיט, הערה 5; פליישר, אבן אביתור, עמ' 510, הערות 3, 5.

9 ארבע הקרובות — ראה: גולדשמידט, עמ' קמז-קס; פליישר, משמרות: פליישר, קומפוזיציות. הקרובה החמישית — ראה: פליישר, קרובה, בייחוד עמ' לו.

10 ראה: פליישר, תפרצת, עמ' 260-261.

אחת בנויה מחרוזה ראשית ומחרוזה משנית, כאשר מלת שרשור מקשרת בין שתי החרוזות הללו. בחרוזה הראשית שישה טורים וכמשנית — ארבעה. הטור האחרון בכל חרוזה, בין ראשית ובין משנית, הוא פסוק מקראי, כאשר הפסוק הראשון הוא מעניינו שליום ואלו הפסוק השני מרמזו אל חתימת הברכה, הכל כמנהג הקילירי ברוב קרובותיו. בראשי החטיבות באות, כאמור, תבות פסוק המסגרת הנ"ל מירמיה (ד: לא). בדומה לפסוקים דומים שהביאם בראשי החטיבות של קרובותיו, בראש הטור שלפני האחרון בחרוזה המשנית באה מלת הקבע 'עד', ממש כפי שהיא באה באותו מקום בקרובה 'אהלי איכה בשלי הוועם' של הקילירי.¹¹

הפייטן חתם שמו בראשי כל הטורים של חטיבות הפיוט. לבד כמובן מן הטורים שהם פסוקי מקרא, המשוחררים מעולו של אקרוסטיכון. כלומר שמונה פעמים כל אות מאותיות שמו — חמש בחרוזה הראשית ושלוש בחרוזה המשנית. בטור הראשון בחרוזה הראשית ובטור השלישי בחרוזה המשנית באה אות החתימה לאחר התבה מפסוק המסגרת ולאחר מלת הקבע. לעומת כן, הקילירי חתם שמו בטורי חרוזות המשנה ואלו בראשי הטורים של החרוזות הראשיות הטיל אקרוסטיכון א"ב מרובע. נראה כמעט ללא ספק, כי הקינה הבודדת הנ"ל שפירסמה רצהבי, 'איכה ירושלים כבודה נדד', יועדה על-ידי מחברה דונש בן יעקב להיאמר לאחר החטיבה הארבע עשרה בקרובה הנדונה. עניינה ומבנה מזיקים אותה בכירור לתשעה באב. חרוזותיה מרובעות טורים. ובכל חרוזה חוזרת אותה מלה בראשי הטורים. פסוקי פרק א באיכה משולבות בקינה בדרך מיוחדת: החרוזה הראשונה, דרך משל, פותחת בתבה הראשונה של הפרק — 'איכה'. תבה זו חוזרת ארבע פעמים בראשי כל הטורים של החרוזה, כאשר בטור האחרון מצטרפות אליה התבות הבאות בפסוק — 'איכה ישיבה בדד'. מובן, שהתבה 'בדד' קובעת את החריזה בחרוזה כולה. טורי החרוזה השנייה פותחים כולם בתבה שבהמשך הפסוק הנ"ל — 'העיר', ובטור האחרון — 'העיר רבתי עם היתה כאלמנה', וכן על זה הדרך, באופן שכל תבות הפסוקים א-ג בפרק א באיכה משולבות בקינה. את שמו חתם הפייטן בתבה הראשונה שלאחר התבה החוזרת: יעקב בן דונש.¹² מאחר שהפיוט חסר בסופו, קשה לדעת עד היכן נמשך; ואולי הפסוקים האחרים בפרק א באיכה שולבו באותה שיטה בקינות אחרות שנודעו להיאמר באותו מקום. כפי שהקילירי חיבר כמה קינות לכל אחת מחמש קרובות תשעה באב שלו.¹³ על כל פנים קינת יעקב בר דונש פשוטה ביותר מבחינת תוכנה ואין בה השפע המוטיבי המאפיין את קינות הקילירי.

11 ראה: פליישר, קומפוזיציות, עמ' ד ואילך.

12 החתימה אינה יוצאת מכוונת לגמרי מן ההעתקה המאוחרת מאוד, שהיא ודאי משובשת בכמה וכמה מקומות. להלן כמה הצעות תיקונים: טור 5 — 'העזובה' צ"ל 'עזובה'; טור 19 יש להקדימו במקום טור 17; טור 21 — התבות 'על לחיה' מיותרות; טור 29 — התבה השנייה צריכה להתחיל באות ו. אבל איני יודע להציע תיקון.

13 ראה: פליישר, קומפוזיציות, עמ' יא-יב.

באופן כללי ניתן לומר, שקרובת יעקב בר דונש פשוטה במבנה, בתכניה ובלשונה בהשוואה לזו של הקילירי. לא נמצא בה את המוטיבים המאפיינים את הפיוט הקדום, כגון: ציון שמות משמרות הכהונה, י"ב המזלות או י"ב חדשי השנה — כפי שמצינו בקרובות הקילירי לתשעה באב. יש לציין בהדגשה את העובדה, שלשונות פייטניים מובהקים אינם מצויים כלל בפיוט הנדון. מטבע הדברים מושפע הפיוט בתוכנו מפרקי התוכחה והחורבן שבמקרא, בעיקר ממגילת איכה.

ב. קדושתת י"ח לחנוכה

חסרה בתחילתה, והמילים הראשונות במה שלפנינו: [...] ונעריצך ונקדישך בלב חדש'. הפיוט פורסם בידי שירמן, על-פי כ"י אוקספורד 2705/5, דף 26. בכתב-יד זה חסרים תחילת הפיוט לשתי הברכות הראשונות (מגן ומחיה) וכן סופו לברכות האחרונות, מברכת 'משען' ואילך. סוג פייטני זה של קדושתת י"ח לחנוכה היה מקובל בארץ-ישראל, שנהגו לומר בה קדושה בעמידה בתפילה החנוכה, כפי שמצויין בפירוש במסכת סופרים¹⁴.

יעקב בר דונש בנה את פיוטו לחנוכה על-פי הדגמים המזרחיים המקובלים, כגון הקילירי בקדושתא שלו לחנוכה 'אעדיף כל שמונה'¹⁵ בחרוזות פיוטו חמישה טורים, כמעשהו של הקילירי, ולא ארבעה כמצוי בקדושתאות י"ח של פייטנים אחרים, כגון זה של ר' פינחס שהיה מאוחר לקילירי. גם בחרוזות פיוטי הקדושה הקצרים חמישה טורים, בעוד שבפיוט הקילירי רק ארבעה. הפייטן חתם שמו 'יעקב בר דונש בר עקי[בא]' בראשי הטורים בכל חרוזה (כל אות ארבע פעמים) וכן בראשי הטורים של שלושת פיוטי הקדושה הקצרים — 'יעקב בר דונש חזק'. הקילירי ופייטנים אחרים חתמו שמם בפיוטי הקדושה, ואלו בחרוזות הרגילות של הקדושתא הטילו סימן א"ב. בטור הראשון בכל חרוזה רגילה מצויה מלת הקבע 'חנוכה', ואלו בראש הטור השלישי מופיעות מילות הקבע 'כן עתה'. כמוכן, מלת הקבע 'חנוכה' מאפיינת את הפיוטים לחג זה, וכן בחיבוריהם של פייטני ארץ ישראל¹⁶ אלא שבפיוטו של יעקב בר דונש היא מופיעה בסוף הטור האחרון בכל חרוזה ויוצרת מבנה סטרופי מעין-אזורי. משהשתחרר הפייטן ממלת הקבע 'חנוכה' בסוף כל חרוזה, היה יכול ליצור את הטור האחרון בכל חרוזה — לבד מחרוזות הקדושה — מפסוקי מקרא שיש בהם דמיזה לתחיתמות של הברכות. גם פנחס ופייטנים אחרים בנו את הטורים האחרונים בחרוזות קרובות י"ח שלהם מפסוקי מקרא. כמקובל בפיוטי הקדושה, משתרשת המלה האחרונה שבכל אחד משלושת פסוקי הקדושה של יעקב בר דונש: 'קדוש [...]

14 ראה: מסכת סופרים פרק כ, משנה ה. רשימת קדושתאות לחנוכה — ראה: זולאי, פנחס, עמ' 159-155.

15 הרפיסה: פליישר, מבנים, עמ' 224-229.

16 ראה: פליישר, קדושתאות י"ח, עמ' 32 ואילך.

כבודו; ברוך [...] ממקומו; שמע [...] אחד' — בראשי החרוזות של הקדושה. מילות הקבע 'חנוכה' ו'כן עתה' יוצרות מישור של השוואה היסטורית בין חלקה הראשון של החרוזה לחלקה השני, באופן שבחלק הראשון מתוארים ניסי החנוכה וגבורות הקב"ה לעמו באותה עת ואלו החלק השני מהווה בקשה לגאולה והבעת תקווה למשפט שיעשה האל בגויים. מבנה זה הוא אחת מתכונותיו המהותיות של הפיוט הקדום ככלל: התרפקות על העבר עת התקיימה מלכות ישראל העצמאית והקב"ה אהב את עמו, לעומת הווה המאופיין בשעבוד ובהתרחקות האל מעמו, וכנגד כך ציפיה לעתיד שיהיה דומה לעבר ולא להווה. לעיתים קרובות בונים הפייטנים כל חרוזה וחרוזה שבקומפוזיציות המקיפות שלהם על רעיון זה, תוך כדי הסתייעות באמצעים טוריים, כגון: מילות קבע, פסוקי מסגרת ופתיחות מקראיות. כך למשל נהג ר' פנחס הכהן בקדושתת י"ח שלו לראש-חרודש וכך נהג רב סעדיה במעריב שכתב לפורים.¹⁷ השוואת פיוטו של יעקב בר דונש לקדושתת י"ח של הקילירי ולמבנה המסורתי של קדושתאות י"ח מעלה, שבכתב-היד שלפנינו חסרים: שלוש חרוזות רגילות כנגד ברכות 'מגן' ו'מחיה', חרוזה פיקטיבית של ברכת 'קדוש', פיוט מסוג הרהיטים שפתח בתבת 'ובכן', וכמרכזן סילוק המוביל אל הקדושה שממנו נותרו רק שלושת הטורים האחרונים.

ג. סדר לקדושתא לפסח

שרידים מקומפוזיציה זו, המיועדת לתפילת שחרית, נדפסו בידי דודזון, שהגדיר אותה משום מה 'יוצר לפסח', על-פי כ"י אוקספורד 2705/6. הקטעים המצויים בידינו הם מן ה'סדר', הבא בברכה הרביעית של התפילה.¹⁸ בתקופה הפיוט הקלאסית נכלל ה'סדר' בקדושתא שלמה לשחרית, אך כפי שמציין פליישר, פייטנים מאוחרים כתבו 'סדרים' וסדרות רהיטים בלבד כדי לשבצם בקדושתאות קבועות ומקובלות.¹⁹ במפעל לחקר הגניזה זוהה קטע נוסף מן היצירה (בכ"י T-S. N.S. 111/69), המתחיל במילים 'וסמכתני רוח נדיבה', בפיוט השני (ראה להלן). כתב-יד זה משלים את הפיוט השלישי ויש בו התחלת הפיוט הרביעי. בכל פיוט — מן המצויים בידינו מקומפוזיציה זו — 21 או 23 טורים בחריזה אחידה, כאשר הטור האחרון הוא פסוק מן המקרא הקובע למעשה את החרוזה. בראש כל טור לא-זוגי באה תבה או שתיים מתחילת פסוקי שיר

17 ראה: זולאי, האסכולה, עמ' צה-צו.

18 הרפסת השרידים — ראה: דודזון, עמ' 9-11. על סוג זה — ראה: פליישר, שירת הקודש, עמ' 180 ועוד.

19 להב סעדיה (לכיפור ולשבועות) — ראה: טובי, א, עמ' 109 ואילך; עמ' 146-150. לר' יהודה אבן-קוריש (לכיפור) — ראה: בראדי, ל'סדר' ר' שמואל השלישי (ל'יושע', שביעי שלפסח) — ראה: גנזי שכטר, עמ' 58-106. לדונש בן לברט (לכיפור) — ראה: אלוני, דונש, עמ' מט-נה. תודתי לפרופ' פליישר על שהסב תשומת לבי לעניין זה.

השירים על-פי הסדר, כפתיחה מקראית. באופן זה יש לשער שהיו בגוף כולו עשרה פיוטים, שכן מספר פסוקי שיר השירים הוא 117. בראשי הטורים (ולאחר תבות הפתיחה המקראית במקום שהיא מצויה) בא אקרוסטיכון או חתימת שם הפייטן. ואלה הפיוטים שהגיעו לידינו:

- (א) 'שיר השירים ייחסו שר השרים'. חתימת הפייטן — יעקב בר דונש בר עקיבא חזק.
 (ב) 'תורי זהב אפדני דגול מרכבה'. סימן — א"ב.
 (ג) 'סמכוני תומכי תמימה ביום ובלילה'. סימן — תשר"ק.
 (ד) 'דודי אז בצוען עלה בליל שמורים'. סימן — א"ב (לפנינו רק שני הטורים הראשונים).

פיוטים אלה אינם שריד מיוצר לפסח, שכן מבנה היוצר הקלאסי והמאוחר ידוע היטב ואין בו קטעי הרחבה מקיפים כל כך כמו עשרת הפיוטים המשוערים דלעיל.²⁰ לעומת כן מצינו כדוגמתם בחוליה השלישית של הקדושתא — פיוטי תבות בקדושתאות ליום כיפור, סדר 'ויושע' בקדושתאות לשביעי של פסח וסדרי דיברין בקדושתאות לשבועות.²¹ נראה שהפיוט יועד לפסח, על-פי השימוש בפסוקי שיר השירים כפתיחות מקראיות, שהוא אמצעי רטורי ידוע היטב מן הפיוט הקדום בקומפוזיציות שונות לפסח, ולא רק כפתיחות מקראיות.²² אמנם מצינו, לפחות בשתי דוגמאות, שפסוקי שיר השירים משמשים בקומפוזיציות פייטניות גם למועדים אחרים, כגון שבועות, סוכות ואפילו חשעה באב;²³ אך מאחר שלפנינו הנושא העיקרי הוא יציאת מצרים וגאולה ולא המצוות והתורה, דרך משל, כמו בקומפוזיציות הנ"ל לשבועות, יש להניח שהפיוט מיועד לפסח.

אף שלא מצאתי מקבילה לסדרת פיוטים זו,²⁴ ניתן לקבוע במידה רבה של סבירות, כי היא מיועדת להשתלב בקדושתא לפסח, דהיינו לתפילת שחרית ולא בשבעתא לחג זה, דהיינו למוסף. מבנה הפיוטים — כלומר פיוטים בחריזה אחידה אשר טורם האחרון הוא פסוק מן המקרא הקובע את החרוז ופסוקי המקרא משמשים בהם כאמצעי רטורי — מטה אל צד הקביעה שהם חלק מן החוליה השלישית בקדושתא לשחרית של פסח, לפני הסילוק ופיוטי הקדושה; זאת בהקבלה לפיוטי התבות בקדושתאות של יום הכיפורים, ל'סדרי הדיברין' ול'סדרי ויושע' שאוזכרו לעיל, שכן גם באלה מצויים בדרך-כלל כל שלושת היסודות התבניתיים הנ"ל. הדבר מסתבר גם

20 ראה: פליישר, שירת הקודש, עמ' 219 ואילך; פליישר, היוצרות, עמ' 172 ואילך.

21 ראה: פליישר, שירת הקודש, עמ' 170, 179-180.

22 ראה למשל: זולאי, יניי, עמ' רסח-רפב; פליישר, הבבלי, עמ' 190-223, 371-379; טובי, א, עמ' 86-85.

23 ראה: פליישר, הקדושתא (וראה טובי, א, עמ' 86-87); סידור, עמ' קפה-רטז; פליישר, מחזור, עמ' 229-230; פליישר, לוח, עמ' 232.

24 סדרת פיוטים דומה במבנה הדפים זולאי, נחמיה, עמ' רלט-רמ — ושיער בה שהיא שריד מקרובה לשבועות. גם סדרה זו בנויה מפיוטים ארוכים בחריזה אחידה או בחריזה מסורגת (אבאב), כאשר חחרו האחד נקבע על-ידי הטור האחרון, שהוא פסוק מקראי.

מכך, שבשבעתא במוסף של פסח האריכו הפייטנים בחטיבת הברכה השנייה לרגל תפילת הטל, וקשה להניח שהיו עוד הרחבות נכבדות כל כך באותה מערכת קומפוזיציונית.

ספק גדול אפוא אם חיבר יעקב בר דונש גם את החלקים האחרים של הקדושתא לשחרית פסח, שכללה את התיקונים הפייטניים לשתי הברכות הראשונות, את הסילוק ואת פיוטי הקדושה, שכן מכל אלה לא הגיע לידינו דבר.

ד. 'מלך עליון' – קטע מקדושתא לשחרית ראש-השנה

יעקב בר דונש כתב פיוט מסוג 'מלך עליון', שתחילתו 'מלך עליון יושב בסתר מושבר' והוא מיועד להשתלב בקדושתא לשחרית ראש-השנה, ככל הנראה לא מפרי עטו של הפייטן עצמו. הדפיסו דודזון,²⁵ על-פי כ"י T-S. H 5/183, אף הוגדר באופן מוטעה כפיוט ליום הכיפורים. כן זוהה הפיוט במפעל לחקר הגניזה בכ"י T-S. N.S. 101/101. הפיוט, הבא בדרך-כלל בחטיבת ההרחבה לאחר פיוטי הקיקלר והעסטריטה ולפני הסילוק ופיוטי הקדושה, משווה בין גדולת הקב"ה לאפסותו של מלך בשר ודם. חתימת הפייטן בשני כתיב-היד היא 'יעקב בר דון', ואפשר שהסתפק בכך, מכאן חיווק לדעה, שהשם דונש הוא ריבוי של התואר הספרדי Don.²⁶ לאחר הפיוט בא בכתב-היד פיוט הקדושה המצוי בקדושתא ליום כיפור המיוחסת ליניי: 'האמירוהו באימה / ברכוהו בנינה', ולאחריו סילוק. בראש הפיוט הנדון בא הטור המקדים 'ובכן אזכיר מעשה אל חי ואנוש כי ימות', כדי ליצור את הרקע להשוואה בין הקב"ה לבין מלך בשר ודם, כמקובל בסוג זה. מבנה הפיוט הוא על-פי הרגיל בסוג זה, שידועים ממנו כמה וכמה פיוטים, ביניהם אחד להקילירי. אך הדמיון רב בעיקר ביחס לפיוט שמחברו אנונימי והוא נקלט במחזורי אשכנז: 'מלך עליון אמיץ בכח'.²⁷ אלא שבפיוט האנונימי הושמטו החרוזות העוסקות במלך בשר ודם מחשש להלשנה בפני המלכות. שני הפיוטים משתמשים לסירוגין מחרוזה לחרוזה במילות הקבע האופייניות לפיוטים מן הסוג הזה: 'מלך עליון / מלך אביון' בטור הראשון של החרוזה ו'לכן יתגאה / איך יתגאה' בטור האחרון של החרוזה שהוא פסוק מקראי. בשני הפיוטים מספר הטורים בכל חרוזה הוא חמישה, בעוד שבפיוטי הקילירי והפייטנים האחרים מספר הטורים הוא בדרך-כלל ארבעה, ועוד שהטור האחרון אינו פסוק מקראי אלא טור רפרני מתחלף לסירוגין: 'לעדי עד ימלוך / עד מתי ימלוך'. חידושו של יעקב בר דונש בסוג זה הוא בחתימת שמו בראשי הטורים, בהם הטורים שהם פסוקי מקרא, לאחר מילות

25 הדפסה — ראה: דודזון, עמ' 11-13. על סוג פייטני זה — ראה: פליישר, שירת הקודש, עמ' 177-178; גולדשמידט, מחזור, א, עמ' 105-109, 167-168, 195-199.

26 ראה: אלוני, דונש, עמ' כז.

27 פיוט המיוחס ליניי — ראה: זולאי, יניי, עמ' שלג-שלד. הפיוט האנונימי — ראה: גולדשמידט, מחזור, א, עמ' 197-199.

הקבע 'לכן יתגאה / ואיך יתגאה', בעוד בפיוטים האחרים הוטל סימן א"ב פשוט (אמנם משולש או מרובע). באופן זה הביא פסוקי מקרא בסיומים על-פי סדר אקרוסטיכוני מסוים, קישוט רטורי שלא היה מקובל בפיוט הקדום, אמנם ידועה דוגמה אחת כזו בלבד, באחד הפיוטים בסדרת רהיטים ליום כיפור, המיוחסת ליוסי בן יוסי.²⁸ אמצעי זה מצוי יותר בפייטנות המזרחית המאוחרת, כגון כמה מסליחות רב סעדיה ובקדושתאות של הפייטן יהודה, וכן הרבה בפיוטי יהודה אבן-קוריש, דונש בן לברט ויוסף בן אביתור.²⁹

ה. קיקלר ו'חטאנו' ליום כיפור

שני פיוטים אלו היו מיועדים ככל הנראה לקדושתא ליום כיפור, אך ספק גדול הוא אם היוו חלק ממערכת שלמה מעטו של יעקב בר דונש עצמו. האחד פיוט הידוע בשם 'עבודה קטנה', בתכנית קיקלר, הבא בראש חוליית ההרחבות בקדושתא.³⁰ זולאי זיהה את הפיוט בכ"י T-S. H 6/94 והדפיסו על-פיו. בציינו שלמעשה אין כאן אלא העתקה של פיוט מסוג זהה שתחילתו 'אישי קורא בגרון'. בפיוט זה הסימן הוא 'א"ב, יום הכפורים', אך יש שהוא מופיע בכתב-היד בלא המחרוזות היוצרות את החתימה 'יום הכפורים': ואלו בפיוט שלפנינו הסימן הוא 'א"ב, יעקב בירבי... ועל-פיו ייחס זולאי את הפיוט לפייטן זה.³¹ ייחוס זה מסופק. על כל פנים החרוזות שבהן הסימן א"ב זהות לגמרי ואלו בחרוזות שאחריהן הכניס יעקב (בר דונש?) שינויים ותוספות מועטים כדי ליצור את חתימת שמו. על-פי השקפתנו במאה העשרים, הרי זה מעשה ברור של גניבה ספרותית, אך לא כן בימי-הביניים, וקרוב למעשה זה נוכל למצוא אף אצל רב סעדיה.³² יש לזכור כי הפיוטים נועדו להיאמר בבית-הכנסת, ומאחר שהיו פיוטים שהמתפללים היו רגילים להם ולא רצו לוותר עליהם, חיברו פייטנים מאוחרים כדוגמתם עד כדי העתקה ממש בשינויים מועטים.

השריד השני הוא סליחה מסוג 'חטאנו', שזיהיתי בכ"י אדלר 716/5. סוג פייטני זה קשור לוידי הנאמר בימי תענית, או בכל מעמד של אמירת סליחות. מסתמא יש להניח, כי יעקב בן דונש כתב פיוט זה ליום כיפור. סוג זה היה נפוץ למדי בפייטנות המזרחית והאירופית ובין היוצרים בו יש למנות את יוסי בן יוסי, רב סעדיה ויוסף בן

28 ראה: פליישר, יוסי, עמ' 13-14, 48-50.

29 רב סעדיה — ראה: טובי, א, עמ' 140. יהודה — ראה: זולאי, כבל, עמ' 28, 32. אבן-קוריש — ראה: בראדי, עמ' 5 ('ובכן כי אמת יהגה חכי'), 78 ('ובכן כי כל האמונה למי היא'). דונש — ראה: אלוני, דונש, עמ' מט ואילך. אבן אביתור — ראה: פליישר, אבן אביתור, על-פי המפתח, עמ' 555, ערך 'סיומות מקראיות', סעיף 3.

30 ראה: פליישר, שירת הקודש, עמ' 166; פליישר, אבן אביתור, עמ' 196 ואילך.

31 הדפסה — ראה: זולאי, הוספה, עמ' 39-40. הוא מייחסו להקילירי, אולם נראה שיש להטיל ספק בכך, מאחר שהקילירי חתם את שמו בקיקלרים — ראה: אליצור, הערת פרופ' פליישר.

32 ראה: טובי, א, עמ' 62-71, במיוחד עמ' 64.

אביתור. מבנה ה'חטאנו' של יעקב בר דונש הוא כפול. כלומר, הרפרן 'חטאנו' צורנו סלח לנו 'וצרנו' חוזר לאחר כל צמד חרוזות מרובעות טורים, ולא לאחר כל חרוזה, דבר המאפיין את הפיוטים המאוחרים בסוג זה והוא מעניק לפייטן מרחב לפיתוח רעיונות יותר מקיפים, מאשר במבנה שבו הרפרן חוזר לאחר כל חרוזה וקוטע את רצף הדברים.³³

בחרוזות הפיוט משולבים שתי 'עשרות' — עשרת הרוגי מלכות ועשרת הדיברות, כאשר בחרוזה הראשונה בכל צמד חרוזות עולה זכרו של אחד מעשרת הרוגי מלכות ואלו בחרוזה השנייה מצויין ביטולו של אחד מעשרת הדיברות. עשרת הרוגי מלכות ועשרת הדיברות הן נושא שכיח בפיוטי 'חטאנו', כגון בזה של יוסף אבן אביתור, שבו שולבו גם 'עשרות' אחרות. כידוע, שמות עשרת הרוגי מלכות אינם זהים בכל המקורות העומדים לפנינו, כגון המדרשים והפיוטים.³⁴ שלושת השמות האחרונים בפיוטו של יעקב בר דונש: רבי יהודה הנחתום, רבי טרפון ושמעון בן עזאי, אינם רווחים במקורות הידועים; הם באים במקום ר' יהודה בן בבא, ר' אלעזר בן שמוע ור' חנינא (או חנניה) בן חכניא. ר' יהודה הנחתום ושמעון בן עזאי נמנו במקורות חדל בין עשרת הרוגי מלכות, ואלו זכרו של ר' טרפון כאחד מעשרת הרוגי מלכות נמצא בפיוט מאת ר' יוסף בן אביתור.³⁵ בפיוטי יעקב בר דונש יש אפוא עניין מבחינת המסורת על עשרת הרוגי מלכות בפייטנות העברית בימי הביניים.

החתימה — 'יעקב בר דונש בר עקיבא פיטאן' — אם אמנם התכה האחרונה מכוונת, יש בה עניין משתי פנים. ראשית, עצם החתימה בתואר זה, שלפי מיטב ידיעתי הוא נדיר ביותר בפיוט הקדום עד המאה הי"א ואינו מוכר אלא מיצירת ר' בנימין בן שמואל, שככל הנראה פעל במרכז אירופה בראשית המאה הי"א, החותם בתואר 'פייטן' או 'פויטן'.³⁶ שנית, השימוש באות אלף לציון תנועת הקמץ, דבר הידוע היטב מן הארמית הבבלית, אבל אינו בגדר ענייננו בזה.³⁷

סיכום

על-פי הממצאים שתוארו לעיל, מצטייר יעקב בר דונש כפייטן פורה. תחום פעילותו לא הצטמצם בכתיבת פיוטי השלמה למה שהיה מקובל גם לאחר התקופה הקלאסית

33 על הסוג — ראה: פליישר, שירת הקודש, עמ' 203, 469. 'יצריו: יוסי בן יוסי' — ראה: מירסקי, עמ' 210-213; רב סעדיה — ראה: גולדשמידט, מחקרי, עמ' 369-371; יוסף בן אביתור — ראה: ברנשטיין, עמ' 30-36.

34 ראה: צונץ, עמ' 473-474. אייזנשטיין, עמ' 439-450; ברנשטיין, עמ' 27-28; וכן ראה הערך: The Ten Martyrs, *Encyclopaedia Judaica*, Vol. 15, Jerusalem (1971), pp. 1006-1008 והביבליוגרפיה שבסופו.

35 במקורות חדל — ראה: ירושלמי, חגיגה פ"ב, ה"א, סוף דף ז, ב; קהלת רבה ז, יח; מדרש תהלים מזמור ט. בפיוט — ראה: ברנשטיין, עמ' 27-28.

36 ראה: פליישר, אזהרות, עמ' 6. עוד השווה: הברמן.

37 ראה: קארה, עמ' 22 ואילך.

של הפיוט, לרבות בספרד, דהיינו קדושתאות לראש-השנה, לכיפור ולפסח, אלא אף יצר קרובות י"ח לחנוכה ולתשעה באב. סוגים אלה לא היו שכיחים ביותר בפייטנות היוצרת במזרח מאז המאה העשירית, ואולי עוד לפני כן, ועוד פחות בספרד.³⁸ עובדה זו, בקישורה להשפעה שנמשכה אליו מפייטני המזרח, יש בה כדי לאשש עוד יותר את דברינו בדבר השפעתה של אסכולת הפיוט הקדום על פייטני צפון-אפריקה הקדומים.³⁹

38 ראה: פליישר, שירת הקודש, עמ' 297, 369.
 39 הדברים האמורים בזה אינם אלא סיכום ביניים, המתייחס לפיוטי דונש בן יעקב בלבד, כחלק ממחקר מקיף על יצירתם של הפייטנים היהודים בצפון-אפריקה במאות ה' והי"א: יהודה אבן-קוריש, אדונים בר נסים הלוי, יעקב בר דונש ואלעזר בן אהרן פאסי.

נספח

יעקב בר דונש

יחד הרגזתי איום ונורא

להלן נוסח הפיוט, מסוג 'חטאנו', ליעקב בר דונש, על-פי כתב יד אדלר 716/5. כתב-היד אינו מנוקד במקור, מלבד תבות בודדות.

חטאנו אחרת

יחד הרגזתי איום ונורא
 והכעסתי שוכן שפּרה
 ונקראתי שֶה פּזורה
 ופסו מני זקנים עשׂרה:

5 עזבתי קלות וּחמורות
 ונטשתי אַמרות מבוֹארות
 וקראוני רעות רבות וצרות
 בַּבטלי עשׂרת הדבֹרות:

חטאנו>

10 קלקלתי דרכי פני אל
 והכעסתי את קדוש ישׂראל
 וניאצתי אמרי מושיע וגואל
 ונהרג רבֵי >שְׁמַעאל:

בטלתי חקות מלכי
ונתתי לחטוא חפי
ובטל תמידי ונספי
בבטלי אנכי : 15

חטא>נו<

בגדתי בהאל הנאמן
המושיע בכל זמן
לכן היה לי כאורב מכמן
ונהרג רבי> חוצפית התורגמן : 20

רטשתי דבר אדיר המלוכה
והשתחיתתי לפסל מיכה
ושבתה מני המלוכה
בבטלי לא יהיה לד :

חטא>נו<

דדתי ממקדש ומעון
בפשעי דבר מעון
ואפס מני מחסה ומשעון
ונהרג רבו שמעון :

ואבירי הרביד ועיסה
ונותרתי למשיסה
והשקד עלי משא
בבטלי לא תשא :

חטא>נו<

ניאצתי דבר רוצה עבודה
ונעשיתי שמה ושדנדה
ונבלעתי בגוים והייתי אבודה
ונהרג רבי> והודה :

שקוטה הייתי בהר המור
בשמרי עונג לגמור
ודמם שיר מזמור
בבטלי זכור ושמור : 40

חטא>נו<

בגדתי ברב עלילה
ונעשיתי שמה ושאייה
וחרב ביתו ראשונה ושנייה
ונהרג רבי> חנניה :

רעי ואחי איבד
ופסה מנחה מעל הרובד

וְהִיִּיתִי כְּכֹלִי אוֹבֵד
בְּבִטְלֵי מִצּוֹת כְּבֵד :

חֲטָא <נו>

עֲזַבְתִּי אֶשְׁכַּל הַכֶּפֶר
וּמִצְאוּנִי צָרָה רַבּוֹת כְּפֶתוּב בְּסִפְר
50 וְאֶשֶׁר לֹא כְּתוּב בְּסִפְר
וְנִהְרַג רַב־בֵּי יִשְׁבָּאָב הַסּוֹפֵר :

קִשִּׁיתִי עוֹרֵף וְהַעֲזִיתִי מִצַּח
וְהַכְעֵסְתִי אָדוּם נֶצַח
55 לָכֵן כָּל אַבְיָרֵי רֶצַח
בְּבִטְלֵי לֹא תִרְצַח :

חֲטָא <נו>

יִוְקִשְׁתִּי וְנִלְפַדְתִּי בְּחוּבָה
כַּהֲפַרְתִּי מִנִּי יָם רְחֵבָה
וְתַחַת אֶהְבֶּה נְהִיִּיתִי אֵיבָה
60 וְנִהְרַג רַב־בֵּי עֲקִיבָא :

בּוֹלְעֵתִי בְּחָרֵי אֶף
תַּמּוּר שְׁלַחֵי זְמוּרָה אֶל אֶף
וְאֶבְדְּתִי בְּחַיִּמָה וּבְאֶף
בְּבִטְלֵי לֹא תִנְאָף :

חֲטָא <נו>

אוּמַלְלָה יוֹשֶׁבֶת וְתַתּוּם
וּבִשָׁר בְּנֵיהָ אֵין בּוֹ מֵתוּם
וְעַל אֶשֶׁר לֹא שִׁפְטָה אֶלְמָנָה וְיָתוּם
נִהְרַג רַב־בֵּי ? הַיּוֹדָה הַנְּחֻתּוּם :

פּוֹדְרֵתִי מִקִּנְיָ לַתְּנוּב
70 וְשָׁפּוּ שׁוֹדְדֵי אוֹתִי לְזָנוּב
וְשָׁמַם כָּל פְּרִי וְתְנוּב
בְּבִטְלֵי לֹא תִגְנוּב :

זְזַמְתִּי עוֹן עַל עוֹן לְצַפּוֹן
וְנִמְסַרְתִּי בְּיַד מֶלֶךְ הַצַּפּוֹן
75 וְאַרְבוּ לִי עַלֵי דָרְדַּךְ כְּשִׁפְיוֹן
וְנִהְרַג רַב־בֵּי טִרְפוֹן :

חֲטָא <נו>

טָסוּ וְעָשׂוּ סְבִיבוֹתֵי מַחְנֶה
וּפֶס מִנִּי מִלְאֵךְ יְיָ חוֹנֶה
דְּלִקְנֵי צָר וְאוֹתִי מַעֲנֶה
80 בְּבִטְלֵי לֹא תַעֲנֶה :

חֲטָא <נו>

אֵין עוֹד נְבִיא וּפְסָקוֹ חוֹזֵי
 וְרַבּוֹ וְעַצְמוֹ מְרַגְזֵי
 וְאֶבְדּוֹ וְתַמּוֹ עֲלֵיזֵי
 כְּנִהְרֵג בְּן עֲזָאֵי:

85 נִיאֲצִיתִי מִלְשֻׁמוֹעַ וְלִלְמוֹד
 דְּבָרֵי אֱמוּן הַחֲמוֹד
 וְנִמְדַדְּתִי מִדָּה כְּמִדָּה לְמוֹד
 בְּבִטְלֵי לֹא תִחְמוֹד:

חֲטָא <נו>

ביאור והערות לפיוט
 חטאנו — סוג הפיוט. ראה בגוף המאמר, סעיף ה. אחרת — ציון מקובל בכתבי-היד של הגניזה לציין תחילתו של פיוט חדש.

- 1 יחד — עם ישראל כולו. איום ונורא — הקב"ה, על-פי חבקוק א:ו.
- 2 שוכן שפרה — הקב"ה, על-פי איוב כו:יג, 'ברוחו שמים שפרה'.
- 3 שה פזורה — ישראל בגולה, ירמיה נ:יד.
- 4 פסו מני — אבדו לי. על-פי תהלים יב:ב, 'כי פסו אמונים מבני אדם'. זקנים עשרה — עשרת הרוגי מלכות.
- 5 קלות וחמורות — מצוות קלות וחמורות.
- 6 אמרות — התורה, על-פי תהלים יב:ז, 'אמרות ה' אמרות טהורות'. מבוארות — על-פי דברים א:ה, 'הואיל משה באר את התורה'.
- 7 וקראוני וכו' — על-פי דברים לא:יד, 'ומצאאו רעות רבות וצרות'.
- 9 קלקלתי דרכי — לשון חכמים. פני אל — למול האל.
- 10 קדוש ישראל — הקב"ה.
- 11 מושיע וגואל — הקב"ה.
- 12 ריבי ישמעאל — מעשרת הרוגי מלכות, ולהלן נזכרו ההרוגים האחרים.
- 13 מלכי — הקב"ה.
- 14 ונתתי וכו' — איוב לא:ל.
- 15 תמידי ונסכי — הקורבנות במקדש.
- 16 אנכי — הדיבר הראשון, ולהלן נזכרו הדברות האחרים.
- 19 מכמן — מוסתר.
- 21 אדיר המלוכה — הקב"ה.
- 22 פסל מיכה — שופטים יד:יח.
- לאחר טור 23 בא טור בלשון זו: 'בעון פסל מיכה', ואינו אלא שיבוש, משום שעניין מיכה מובא כבר בטור 22, וכן משום שבכל חרוזה יש ארבעה טורים וזהו טור חמישי.
- 25 דדתי — כמו ודדתי. והוא לשון פייטנים בפעלי פ"נ. מעון — המקדש.
- 26 דר מעון — הקב"ה. על-פי תהלים סח:ו; 'אלהים במעון קדשו'.
- 27 אפס מני — השווה טור 4 לעיל. משעון — כמו משען, וצורה זו בדוחק החרוז.
- 29 אבירי — חכמי התורה. הרביץ — הרתיח, טיגן, ור"ל עינה והמית, ובדומה: ועיסה. וראה במילון בן-יהודה שימוש בשורש זה במשמעויות דומות כפיוטי הקילירי ורב סעדיה.
- 31 השקד עלי המשא — הוטל עלי משא כבד, על-פי איכה א:יד, 'נשקד על פשעי'.
- 33 רוצה עבודה — הקב"ה.
- 37 בהר המור — ירושלים, ארץ-ישראל. עונג — השבת, על-פי ישעיהו נח:יג; 'וקראת לשבת ענג'.
- 39 ודמם וכו' — בטלה נגינת הלויים בבית המקדש. שיר מזמור — תחילתו של המזמור לשבת.
- 41 רב עליליה — הקב"ה, על-פי ירמיהו לב:יט.

- 43 ביתו — המקדש שהוא ביתו של הקב"ה. ואולי צ"ל: ביתי.
 46 הרובד — מקום במקדש, ראה יומא ד:ג.
 47 והייתי וכו' — תהלים לא:יג.
 49 אשכל הכפר — הקב"ה, על-פי שיר השירים א; יד, 'אשכל הכפר דודי לי'.
 50 ומצאוני וכו' — השווה טור 7 לעיל. ככתוב וכו' — על-פי דברים כח: טא, 'גם כל חלי וכל מכה אשר לא כתוב בספר התורה הזה'.
 54 אדום וצח — הקב"ה, על-פי שיר השירים ה:י, 'דודי צח ואדום'.
 55 רצה — המית.
 57 יוקשתי ונלכדתי — על-פי ירמיהו נ:כד, 'יקשתי לך וגם נלכדתי'.
 58 והפרתי — משום שהפרתי, וזו צורה פייטנית. מני ים רחבה — התורה. על-פי איוב יא:ט.
 59 ותחת וכו' — והקב"ה נעשה לי אויב במקום אוהב. ותחת אהבה נהייתי איבה — כך בכתב-היד, ולפי הצעת פרופ' פליישר יש לקרוא: 'ותחת אהובה נהייתי איובה'.
 61 בולעתי — נענשתי, נשמדתי.
 62 תמור — תמורת. צורה רווחת בפיוט הקדום ומצויה כבר בכך סירא (הערת פרופ' פליישר). שלחי וכו' — על-פי יחזקאל ח:יז, 'זהנם שלחים את הזמורה אל אפם'.
 65 אומללה — ישראל שבגולה. ותתום — כלתה.
 66 אין בו מתום — ישעיהו א:ו.
 67 לא שפטה וכו' — על-פי ישעיהו א:כג, 'תום לא ישפטו וריב אלמנה לא יבוא אליהם'.
 69 פזותי — בגלות. מקני — ארץ-ישראל. לתנוב — מלשון תנובה, כלומר מלהניב פרי, צורה פייטנית המצויה בפיוטי רב סעדיה, ראה מילון בן-יהודה ערך 'תנוב'. ועדיין הלשון קשה.
 70 לזנוב — לללות. על-פי דברים כה:יח, 'זינוב בך כל הנחשלים אחרוך'.
 71 תנוב — כמו תנובה, פירות. ור"ל שממה הארץ.
 73 יזמתי — הגיתי, העליתי במחשבה. לצפון — להסתיר, ועל-פי ירמיהו טו:יז, 'ולא נצפן עונם מנגד עיני'.
 74 מלך הצפון — שהוא הקשה במלכים, דניאל יא.
 75 עלי דרך כשפיפון — על-פי בראשית מט:יז: 'נחש עלי דרך שפיפן עלי ארח'.
 78 ופס מני — השווה טור 4 לעיל. מלאך ייי חונה — תהלים לד:ח.
 83 עליזי — ישראל היושבים לבטח בארצם. על-פי צפניה ב:טו, 'העיר העליוה היושבת לבטח'.
 84 בן עזאי — שמעון בן עזאי.
 86 אמון — התורה. על-פי משלי ח:ל, 'ואהיה אצלו אמון'.
 87 ונמדדתי וכו' — הוא עניינו של הפיוט כולו, הבני על עיקרון מידה כנגד מידה. וכן בפתיחתא דאיכה רבה: 'יען וביען מדה כנגד מדה'.

הפניות ביבליוגרפיות

- אייזנשטיין
 אלוני, דונש
 אלוני, דונש ואדונים
 אליצור
 בן-ששון, בני המגרב
 בן-ששון, חברה
 בראדי
- י"ד אייזנשטיין, אוצר מדרשים, ניו יורק תשט"ז.
 נ' אלוני, דונש בן לברט, שירים, ירושלים תש"ז.
 —, 'דונש ואדונים בספרותנו', סיני, מג (תשי"ח), עמ' שפה-ת.
 ש' אליצור, 'על מיקומו ומבנהו של הקיקלר בקדושתא הקלירית', מחקרי ירושלים בספרות עברית, ג (תשמ"ג), עמ' 140-155.
 מ' בן-ששון, 'בני המגרב וקשריהם לארץ-ישראל במאות ט'-י"א', שלם, ה (תשמ"ז), עמ' 31-82.
 —, 'חברה והנהגה בקהילות ישראל באפריקה הצפונית בימי-הביניים, קירואן 800-1057', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג.
 ח' בראדי, 'פיוטי ר' יהודה בן קורישי', הצופה מארץ הגר, ב (תרע"ב), עמ' 83-63.

ברנשטיין ש' ברנשטיין, "סליחות" בלתי ידועות לר' יוסף ן' אביתור, סורא, א (תשי"ד), עמ' 26-47.

גולדשמידט, מחזור גולדשמידט, לימים הנוראים, א-ב, ירושלים תש"ל.

גולדשמידט, מחקר גולדשמידט, מחקר גולדשמידט, קינות גינצבורג גינצבורג, ב, קטעים מכתבי הגאונים, ניו יורק תרפ"ט.

גנזי שכטר ג' דודזון, גנזי שעכטער, ג, פיוטים ושירים מן הגניזה במצרים, ניו יורק תרפ"ח.

דודזון —, 'שני פיוטים לר' יעקב בר רב עקיבא פיתן בלתי נודע עד היום', ספר היוכל לכבוד אברהם קאמינקא, וינה תרצ"ז, עמ' 7-14.

דנציג N. Danzig, 'The First Discovered Leaves of Sefer Hefes', *JQR*, 82 (1991/2), pp. 51-136.

הברמן א"מ הברמן, 'חתימת הפייטנים בפיוטיהם — מחקרו של א"ל לנדסהוטה שלא נדפס עדיין', סיני, עא (תשל"ב), עמ' רו-רז.

הירשברג ח"ז הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, א, ירושלים תשכ"ה.

יונברגר י"ל יונברגר, ראשית הפייטנות בכלקנים: כל שירי משה בר חייה, יוסף קלעי ויצחק בר יהודה, סינסינטי תשמ"ח.

זולאי, בכל M. Zulay, *Zur Liturgie der babylonischen Juden*, Stuttgart 1933.

זולאי, האסכולה זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד.

זולאי, הוספה — הוספה — הערות לפיוטי קליר', גנזי קויפמן, א, בודפשט תש"ט, עמ' 36-41.

זולאי, יניי —, פיוטי יניי, ירושלים תרח"ץ.

זולאי, נחמיה —, 'פיוטי רבי נחמיה בן שלמה בן הימן הנשיא', ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ד (תרצ"ח), עמ' רצז-רמו.

זולאי, פנחס ידיעות המכון, 'Eine Hanukka-Qeroba von Pinhas Hak-Kohen', — לחקר השירה העברית, א (1933), עמ' 149-174.

טובי י' טובי, פיוטי רב סעדיה גאון, מהדורה מדעית (של היוצרות) ומבוא כללי ליצירתו, א-ב, ירושלים תשמ"ב.

לויץ בי"מ לויץ, 'משרידי הגניזה', תרכ"ב, ב (תרצ"א), עמ' 383-410.

מירסקי א' מירסקי, פיוטי יוסי בן יוסי, ירושלים תשל"ז.

מרמרשטיין A. Marmorstein, 'The Amidah of the Public Fast Days', *JQR*, 15 (1924/5), pp. 409-418.

סופרים מסכת סופרים, מהדורת מיכאל היגער, ניו יורק תרצ"ו.

סעדיה, סידור רב סעדיה גאון, סידור, מהדורת ש' אסף, י' דוידזון וי' יואל, ירושלים תש"א.

פליישר, אבן אביתור ע' פליישר, 'יצירתו של יוסף אבן אביתור — סוגים ותבניות בפיוטי', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ו.

פליישר, אזהרות —, 'אזהרות לר' בנימין (בן שמואל) פייטן', קבץ על יד. יא, א (תשמ"ה), עמ' 1-75.

פליישר, הבבלי —, פיוטי שלמה הבבלי, ירושלים תשל"ג.

פליישר, היוצרות —, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד.

פליישר, הקדושתא —, 'לפתרון של כמה בעיות ייסוד במבנה הקדושתא הקלאסית', ספר חנוך ילון, רמת גן תשל"ד, עמ' 444-470.

פליישר, לח עמ' 223-272.

פליישר, מבנים —, 'מבנים סטרופיים מעין אזוריים בפיוט הקדום', הספרות, ב (תשל"ג), עמ' 190-240.

פליישר, מחזור —, 'פיוט ותפילה ב"מחזור ארץ-ישראל — קודקס הגניזה', קריית ספר, סג (תש"ן), עמ' 207-262.

פליישר, משמרות —, 'לעניין המשמרות בפיוטים', סיני, סב (תשכ"ה), עמ' יג-מ, קמב-קסח.

- פליישר, קדושתאות — — , 'קדושתאות י"ח לראשי חדשים ולחנוכה מאת לעזר החזן', קובץ על יד, ט (יט) (תש"ם), עמ' 127-25.
- פליישר, קומפוזיציות — — , 'קומפוזיציות קליריות לתשעה באב' (1974), 45, HUCA, עמ' א-מ.
- פליישר, קרובה — — , 'קרובה חמישית לתשעה באב מאת ר' אלעזר בירבי קליר', סיני, סג (תשכ"ח), עמ' לב-מט.
- פליישר, שירת הקודש — — , שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים 1975.
- פליישר, שירתנו — — , 'על שירתנו הקדומה בדרום מזרח אירופה', מחקרי ירושלים בספרות עברית, יב (תש"ן), עמ' 179-222.
- פליישר, תפוצת — — , 'לתפוצתן של קדושות העמידה והיוצר במנהגות התפילה של בני ארץ ישראל', תרביץ, לח (תשכ"ט), עמ' 284-255.
- צונץ קאהה — — , L. Zunz, *Die synagogale Poesie des Mittelalters*, Berlin 1855.
- רצהבי שירמן שפיגל — — , 'קאהה, כתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי — מחקרים בלשונם הארמית, ירושלים תשמ"ד.
- רצהבי שירמן שפיגל — — , 'רצהבי, מגנזי שירת הקדם, ירושלים תשנ"א.
- שירמן שפיגל — — , 'ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו.
- שפיגל — — , 'ש' שפיגל, 'לפרשת הפולמוס של פירקוי בן באבוי', ספר היוכל לכבוד צבי וולפסון, החלק העברי, ירושלים תשכ"ה, עמ' רמג-רעד.

רשימת כתבי-יד

1. קמברידג' T-S H5/183
2. קמברידג' T-S H6/94
3. קמברידג' T-S H15/135
4. קמברידג' T-S NS 101/101
5. קמברידג' T-S NS 111/69
6. אוקספורד 2705/6
7. אוקספורד 2707/5
8. אדלר 716/5
9. סמינר, ניו יורק 4319

